

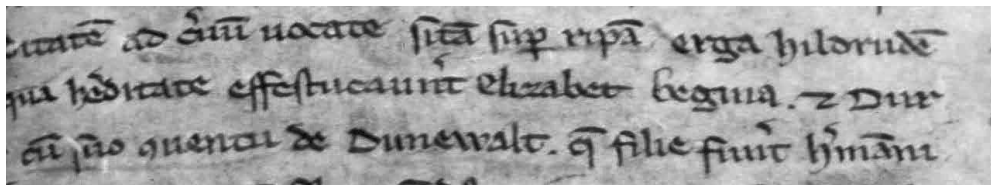
DE DUITSE BEGIJNENBEWEGING IN DE MIDDELEEUWEN

Paul Marchal

“Begijnen bejegende men altijd met nieuwsgierigheid, maar ook met enig wantrouwen. Enerzijds waren zij nonnen, anderzijds ook weer niet. Zij kozen voor openheid; kloostermuren vonden zij overbodig. Zij leefden bescheiden en bezaten desondanks vermogens. Zij steunden armen, verzorgden zieken, troostten eenzamen, maar hadden ook de kwalijke reputatie dat zij het met mannen niet zo nauw namen...” (fragment uit *Die stumme Braut*, Renate Krüger)

Over de Europese aspecten van de begijnenbeweging is in Vlaanderen en daarbuiten weinig bekend. Nochtans zijn noch Nederlandstalige, noch buitenlandse uitgeverijen geïnteresseerd in de publicatie van studies over dit thema die wel degelijk bestaan. Dit artikel over de begijnenbeweging in Duitsland kan slechts een beperkte bijdrage leveren tot de ontsluiting van een ruim, nog grotendeels braakliggend terrein. Rekening houdend met de ruimte en tijd waarbinnen de Duitse begijnenbeweging zich ontwikkelde en de veelheid aan literatuur over dit thema, zal het in deze tekst noodgedwongen blijven bij een vluchtige schets. Desondanks zullen deze beperkte beschouwingen hopelijk nieuwe perspectieven bieden aan de geïnteresseerde lezer. Omwille van de overzichtelijkheid beperken we ons in dit artikel tot de middeleeuwen.

Het middeleeuwse Duitsland, het zogenaamde Heilig Roomse Rijk, was een lappendeken van vorstendommen en staatjes. Tegelijkertijd besloeg het territorium meer dan het drievoud van de huidige Bondsrepubliek. Het is tot het grote publiek nog onvoldoende doorgedrongen dat Duitsland in de Europese begijnenbeweging een prominente rol speelde. De allereerste schriftelijke vermelding van het woord “*begina*” gaat terug tot het jaar 1223 en komt voor in een historisch document, dat in het Stadsarchief van Keulen wordt bewaard.

De eerste schriftelijke vermelding van het woord ‘begijn’ is terug te vinden in de schrijnboeken van de stad Keulen en heeft betrekking op het jaar 1223. (foto: Paul Marchal)

Kartographische Darstellung der Beginniederlassungen

Kaart van Duitsland. Begijnen kwamen in heel Duitsland voor, zoals deze kaart illustreert. Alleen in Aken en Wesel bestonden begijnhoven waarvan het uitzicht overeenstemde met die in de Nederlanden. Elders kwamen enkel conventen voor. (bron: Frank-Michael Reichstein)

Het grote verschil in waarneming van de begijnenbeweging in Vlaanderen en Duitsland ligt in het feit dat wij volop over zichtbare getuigen – in casu de architectuur van de begijnhoven en hun rijkdom aan kunstschaten – beschikken, terwijl andere landen het met vage sporen en archiefstukken moeten stellen. Duitsland kende wel degelijk een bloeiende begijnenbeweging.

Desondanks is de ruïne van de begijnenkerk in Aschaffenburg in heel het land de enige architecturale getuige van een fenomeen dat het sociale en religieuze leven in de steden en daarbuiten in aanzienlijke mate mee heeft bepaald.

Ruïnefragment van de begijnenkerk (Heilig-Grafkerk) in Aschaffenburg Deze kerk stond in de eerste helft van de 16de eeuw onder de bijzondere bescherming van kardinaal Albrecht van Brandenburg, een van de machtigste Duitse kerkvorsten überhaupt. (foto: Paul Marchal)

Het valt op dat de gemiddelde historisch geïnteresseerde Duitser het woord begijn nog altijd met concrete voorstellingen kan verbinden. Het feit dat er heel wat historische romans op de boekenmarkt verschijnen waarin de protagonisten begijnen zijn, zal er zeker toe bijdragen dat zij niet uit het collectieve geheugen verdwijnen. Zo gaf bijvoorbeeld de auteur Andrea Schacht de Keulse begijn Almut Bossart gestalte, die in het decor van het middeleeuwse Keulen als wijze vrouw en detective avant la lettre vaak in nauwe schoentjes komt te staan. Onder meer *Der dunkle Spiegel* (De donkere spiegel) en *Die Sünde aber gebiert den Tod* (Maar uit de zonde wordt de dood geboren) zijn romans die zich binnen een grondig onderzochte historische context afspelen. Tegelijkertijd verneemt de lezer interessante feiten over het alledaagse leven van een begijn: haar levenswijze, sociale contacten, dagelijks werk en religieuze verplichtingen. De roman *Beginenfeuer* (Begijnenvuur) van Marie Cristen speelt zich dan weer af in de tijd van het Concilie van Vienne (1311), meer bepaald in het begijnhof van Brugge. Ook bovenstaand fragment van Renate Krüger kadert in een historisch verhaal. Het zijn maar enkele voorbeelden.

Eveneens opvallend is het feit dat de begijnenbeweging in Duitsland, meer dan in Vlaanderen, telkens weer het onderwerp is van historische studies, doctoraatproefschriften en masterthesissen. Het nadeel is wel dat – als ze al worden uitgegeven – ze geschreven zijn in een abstracte wetenschappelijke taal, waardoor ze als lectuur voor de gemiddelde geïnteresseerde leek nauwelijks geschikt zijn. Het wetenschappelijk onderzoek naar de

begijnenbeweging speelt zich in Duitsland bijgevolg eerder binnenskamers af. Wat trouwens ook geldt voor Zwitserland en Oostenrijk, waar het woord begijn bij leken overigens totaal onbekend is.

Algemene kenmerken van de Duitse begijnenbeweging

In de eerste plaats is echter de vraag welke gemeenschappelijke kenmerken de Duitse begijnen met de Vlaamse deelden en in welke mate zij zich van hen onderscheidde. We zoomen kort in op de woonvormen, de kleding, het religieuze leven en het inkomen.

De Europese begijnen buiten de historische Nederlanden, dus ook de Duitse begijnen, werden nooit in begijnhoven geconcentreerd, met uitzondering van de twee *Beginenhöfe* in Aken en Wesel (Nederrijn). Zij leefden als kleine gemeenschappen in conventen of alleen. Een convent telde ca. 10 tot 13 bewoonsters. Het precieze aantal legden de stichters zelf vast. Elk convent had zijn eigen statuten en stond onder de leiding van een meesteres, die vaak met “moeder” werd aangesproken.

Conventen boden het voordeel dat hun bewoonsters sterk in het sociale weefsel van hun stad waren geïntegreerd. Daardoor genoten de begijnen al vlug de sympathie en het vertrouwen van de stadsbevolking. Tenslotte maakten zij ook deel uit van hen. Walter Simons wijst er overigens op dat ook in Vlaanderen in de meeste steden conventen bleven bestaan, zelfs nadat de begijnen in begijnhoven waren geconcentreerd. Hij stelt vast dat er tussen 1240 en 1565 in de Lage Landen 221 conventen en 77 begijnhoven werden gesticht.¹ Zij bestonden naast elkaar. In Vlaanderen waren met andere woorden conventen en hoven complementair. Het begijnhof sloot het convent niet uit.

Aangezien begijnengemeenschappen in tegenstelling tot religieuze orden geen moederklooster en dus ook geen centraal bestuur kenden, droegen zij geen uniform habijt. Elk convent legde zijn eigen vestimentaire regels vast. Kleur en snit werden door de lokale statuten bepaald. Eén voorschrift was echter algemeen bindend: soberheid! De kleuren waren decent, het kleed onopvallend. Alle Europese begijnen hadden nog een ander kenmerk gemeenschappelijk: buiten het hof of convent droegen zij altijd een lange, tot aan de knieën reikende falie. Die vormde het uniforme kenmerk van de Europese begijnen.

In Duitsland werden begijnen als leken beschouwd; zij konden zich in sociaal opzicht weliswaar vrij bewegen, maar gaven anderzijds de religie een bijzondere plaats in hun leven. Aangezien zij niet in begijnhoven leefden, stond hun geen begijnhofkerk en bijgevolg ook meestal geen eigen pastoor ter beschikking. Omdat franciscanen en dominicanen meestal voor de zielzorg instonden, is de Duitse begijnenbeweging sterk gelinkt aan het franciscaanse en dominicaanse gedachtengoed. Het was sowieso van bij hun stichting de taak van deze orden om zich om de ongeletterde leken te bekommeren, onder meer door hen de bijbel in de volkstaal te verklaren.

Begijn uit de gedrukte dodendans van Lübeck. In 1489 verscheen in Lübeck een gedrukte versie van Des dodes dantz. Daarin vraagt een begijn aan de dood haar nog even te sparen aangezien zij een leven lang haar dagelijks brood moeizaam heeft verdiend met spinnen, breien en ander handwerk. (bron: Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg)

Bijna altijd worden begijnen in verband gebracht met textielarbeid in de brede betekenis van het woord (weven, klossen, borduren...). Deze activiteiten waren als voorziening in het onderhoud van de eigen gemeenschap uiteraard nooit een probleem, maar werden als bron van inkomsten binnen geregelde arbeidsprocessen met het oog op een afzetmarkt niet aanvaard. Dat zou in Duitsland meer dan in Vlaanderen tot hevige conflicten met de plaatselijke gilden hebben geleid. Het leven als begijn veronderstelde in Duitsland dan ook het nodige eigen kapitaal. Bijgevolg waren de meeste begijnen afkomstig uit de gegoede burgerij of zelfs de lagere adel. Wie zonder financiële middelen toch de weg naar het convent koos, moest kunnen rekenen op de steun van een milde schenker of schenkster. Leden van het stadspatriciaat waren daartoe ook vaak bereid via memoriaalstichtingen: in ruil voor een op regelmatige tijdstippen uitgekeerde geldsom werd van begijnen verwacht dat zij voor het zielenheil van de stichter zouden bidden. Het aantal gebeden en bij te wonen missen in de loop van een week of jaar werden quasi contractueel vastgelegd. Aangezien de begijnen meestal uit de eigen rangen kwamen en nauwe banden met de stadsbevolking onderhielden, genoten zij voor deze opdrachten vaak meer vertrouwen dan de kloosteroorden. De stichters gingen ervan uit dat de begijnen de hen toevertrouwde taak nauwgezet zouden uitvoeren, zodat zij geen dag te lang in het vagevuur zouden moeten blijven.

Het vermaledijde jaar 1311

In Nederlandstalige studies over de begijnenbeweging houdt de misvatting hardnekkig stand dat het Concilie van Vienne (1311) het einde betekende van de begijnenbeweging elders in Europa en dat die alleen in de Nederlanden bleef voortbestaan. Het Concilie van Vienne

beoogde het zuivere geloof te vrijwaren en ketterse invloeden definitief te bannen. Die bedreigingen gingen veelal uit van rondzwervende, niet tot een orde behorende predikanten, radicale bewegingen als de Waldenzen en solitaire vrouwen. Daardoor kwamen ook bepaalde begijnen in het vizier van de kerk. Daarom zocht het concilie naar de gepaste houding die de kerk met betrekking tot de begijnen diende in te nemen.

Nederlandstalige bronnen argumenteren vaak dat de concentratie van onze begijnen in hoven hen vrijwaarde van ketterse invloeden en dat de begijnen in de Nederlanden bijgevolg als eerbaar en oprecht golden, waardoor alleen zij nog het vertrouwen van de kerk genoten. Elders in Europa zou de begijnenbeweging zijn uitgestorven omwille van het ontbreken van kerkelijke steun. In werkelijkheid slaagde het concilie er niet in een eenduidig standpunt in te nemen: in bepaalde streken in Europa prezen en steunden de bisschoppen de begijnen in hun diocesen, terwijl zij elders onderuit werden gehaald. Om te weten waar concreet in Europa de begijnenbeweging standhield na 1311, dient men streek per streek te onderzoeken.

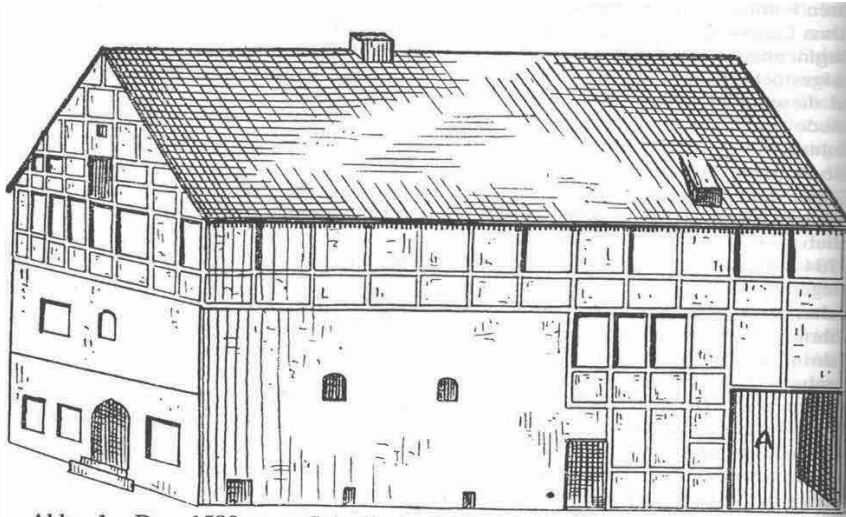
In Duitsland had het concilie slechts een beperkte impact op het aantal begijnen, zelfs in streken met een eerder vijandelijke kerkelijke overheid. De Reformatie dunde de beweging weliswaar uit, maar leidde eens te meer niet tot de verdwijning ervan. Vaak lagen ook sociale oorzaken aan de basis van de versterking of verzwakking van begijnengemeenschappen: bepaalde steden steunden hun begijnen, omdat zij nodig waren voor de plaatselijke ziekenzorg of het onderwijs, terwijl andere steden het de begijnen moeilijk maakten, omdat hun inzet overbodig was geworden of omdat op hun convent werd geaasd om er nieuwe voorzieningen in onder te brengen. In elk geval wordt er in het begin van de 19de eeuw in heel wat Duitse steden nog melding gemaakt van begijnen, onder andere in Lübeck, Nürnberg en Frankfurt-am-Main. In Würzburg leefden zelfs nog begijnen tot 1852, in Cannstatt (nu een stadsgedeelte van Stuttgart) tot 1868, in Aken tot 1874, in Greifswald tot 1879 en in Essen tot 1884.

Indeling per streek

Bij een studie van de Duitse begijnenbeweging springen grosso modo vier regio's in het oog:

- In eerste instantie het Rijnland, van de Beneden-Rijn tot Bazel. Daartoe dient ook de Elzas met Straatsburg gerekend te worden, aangezien dit gebied pas in de loop van de 17de eeuw en fasegewijs in Franse handen kwam.
- Het Bodensee vormt een aparte regio, hoewel de Rijn door het Bodensee stroomt. Het vormt een overgangsgebied tussen de begijnenbeweging in Noordwest- en Zuid-Europa.
- Franken, dat nu deel uitmaakt van de deelstaat Beieren, en Beieren zelf met hun machtige bisschoppelijke steden, zoals Würzburg, Regensburg en Passau.
- Tot slot zijn er nog de florerende handels- en hanzesteden die niet tot de eerder vermelde regio's behoren, zoals Frankfurt, Hamburg, Bremen, Lübeck...

Het zal de lezer alvast zijn opgevallen dat we in elk geval abstractie dienen te maken van de actuele kaart van de Bondsrepubliek en moeten uitgaan van de politieke en territoriale verhoudingen in de middeleeuwen en de Nieuwe Tijd.

Reconstructie van een begijnenconvent in Hannover. De schrijf- en rekenschool van Hannover van 1580 recupereerde in haar bouwsubstantie een voormalig begijnenconvent. De vorm ervan is nog duidelijk te herkennen onder het vakwerk links. Het begijnenconvent was blijkbaar een massief gebouw met twee verdiepingen en een kelder. De bouwstijl is typisch voor Hannover in de 15de eeuw. (bron: Olaf Mußmann)

Het Rijnland

We leggen in het Rijnland de focus uiteraard op Keulen, dat in het begin van de 13de eeuw de tweede grootste Europese stad en handelsmetropool was na Parijs. Rekening houdend met de sociale achtergrond van de meeste Duitse begijnen (afkomstig uit de burgerij en de lagere adel), was deze stad als het ware voorbestemd om de grootste begijnenconcentratie in Europa te herbergen. De Engelse benedictijn en kroniekschrijver Mattheus Paris schreef omstreeks 1243 dat Keulen 2000 begijnen telde. Dat was uiteraard overdreven. Bij een toenmalig bevolkingsaantal van 15.000 inwoners zou dit hebben betekend dat ruim 13% van de inwoners begijn was. Het staat wel vast dat de stad 168 conventen telde. Ter vergelijking: Straatsburg telde er 75, Mainz 28, Bazel 22 en de hanzestad Lübeck 5.²

De oudste schriftelijke vermelding van het woord “*begina*” is eveneens in Keulen te vinden en heeft betrekking op het jaar 1223. In een document dat in de zogenaamde schrijnboeken werd bewaard, deden de begijnen Elisabeth en Sophia de Ceruo-vom Hirtze afstand van hun erfrechten op een huis dat in familiebezit was. Schrijnboeken zijn in Keulen overigens middeleeuwse administratieve documenten die in een kist of schrijn werden bewaard en waarin transacties onder burgers, laatste-wilsbeschikkingen, schenkingen, erfpachtregeelingen en dergelijke werden opgetekend. Voor de geschiedenis van de stad vormen zij een schat aan informatie. Interessant is dat de klerk die de erfeniskwestie optekende, veronderstelde dat de term “begijn” algemeen bekend was. Dat geeft aan dat het woord in het dagelijks taalgebruik

was ingeburgerd en dat de begijnen al ettelijke jaren vertrouwde verschijningen in het stadsbeeld waren.

De Keulse vrouw beschikte in de middeleeuwen over een hoge graad van zelfstandigheid: dochters en zonen waren als erfgenamen gelijkberechtigd; vrouwen beschikten vrij over hun erfenis en hadden eigen bezittingen; zij konden zelfstandig zaken doen, zoals het kopen en verkopen van huizen, renten en stukken grond. Ook begijnen beschikten veelal over eigen vermogens en bezittingen. Anderzijds hadden zij vrijwel geen toegang tot de stedelijke handels- en arbeidsmarkt. Wie geld wilde verdienen, moest zich dan ook in parallelle circuits bewijzen: als ziekenverzorgster in een van de talrijke ziekenhuizen, als begeleidster van pelgrims op bedevaart naar de relieken van de Heilige Ursula en de “11.000” maagden of van de Heilige Driekoningen, als dienstmaagd in een klooster, bij priesters of welgestelde burgers of natuurlijk als voorbidster bij lijkendiensten en in jaargetijden (*memoria's*).³ Op die wijze functioneerden zij binnen de sociale voorzieningen en opgaven van hun stad, maar brachten zij ook de werken van barmhartigheid in praktijk.

Begijnen waren doorheen hun geschiedenis en in heel Europa herhaaldelijk het voorwerp van spot en misbruiken. Ook dit aspect van het begijnenbestaan wordt voor Keulen gedocumenteerd. Al in 1237 bereikte paus Gregorius IX het bericht dat “zusters zoals begijnen volgens het gebruik worden genoemd in de stad en het bisdom Keulen, wier hoogste doel het is (...) gehuld in het kleed van armoede en trouw aan hun gelofte van kuisheid de Heer te dienen, door enkele verdorven priesters en leken van de stad en het diocees tot onzuivere, tegen hun kuisheidsideaal indruisende handelingen werden verleid...” De paus gaf de scholasticus (leider van de domschool) de opdracht de begijnen te beschermen, de booswichten te vermanen en met een kerkelijke boete te bestraffen. In 1250 uitten de begijnen echter nog steeds dezelfde klachten, wat erop wees dat de scholasticus zich onvoldoende van zijn taak kweet of die niet aankon. Bijgevolg werd proost Heinrich van de kerk Sankt-Aposteln (Neumarkt, Keulen) als nieuwe beschermer van de begijnen aangesteld.⁴

In Keulen bleven de begijnen gespaard van vervolgingen, maar in Trier, Straatsburg en Bazel was dat anders. Als officiële reden voor de vervolgingen werd telkens weer het afdwalen van het ware geloof aangegeven. De werkelijke reden lag vaak in de materiële voordelen die de opheffing van een convent met zich bracht voor de stedelijke of geestelijke overheid. In 1317 trof de aartsbisschop van Trier, Cuno von Falkenstein, een aantal regelingen met de stadsraad, waaronder ook de bezitsoverdracht van een begijnenconvent. Korte tijd daarvoor had de kettermeester de bewoonsters van dit convent verdoemd. Hij kon daarvoor deskundig een aantal bepalingen van het Concilie van Vienne inroepen. Het ligt voor de hand dat achter deze werkwijze een weloverwogen strategie schuilging: de veroordeling van begijnen tot kettters als voorwendsel om hun convent aan te slaan. De kettermeester was overigens een dominicaan, wat ertoe leidde dat de orde de zielzorg van de begijnen moest opgeven. Daardoor geraakten zij op kerkelijk vlak volledig geïsoleerd. Het wantrouwen tegenover de begijnen van Trier werd tot in het begin van de 15de eeuw gevoed, met als resultaat dat zij uiteindelijk uit het stadsbeeld verdwenen.

Omdat ook Straatsburg en Bazel in de middeleeuwen tot het Heilig Roomse Rijk behoorden, willen we deze steden eveneens kort in dit bestek opnemen. Na Keulen telde Straatsburg de grootste concentratie van begijnen in het Rijnland. In 1317 en 1318 lieten zich hier de naweën voelen van het Concilie van Vienne: de begijnen werden van ketterij beschuldigd, wat tot vervolgingen leidde. Maar in 1319 steunde bisschop Johannes opnieuw de begijnen in zijn stad. Een nieuwe crisis, deze keer van sociale aard, brak uit in de 15de eeuw, toen de begijnen werden beschuldigd van sociaal parasitisme. Het was de kerk een doorn in het oog dat de meeste Straatsburgse begijnen leefden van bedelen. Overal in de stad was hun roep “Brot durch Gott” te horen. De kerk fulmineerde en distantieerde zich van hen. Voor de stadsraad kwamen deze ontwikkelingen gelegen. De vrijgekomen conventen konden voor nieuwe bestemmingen worden gebruikt; ze werden vaak als hospitalen ingericht. De begijnenbeweging hield ook in Straatsburg op te bestaan in de 15de eeuw.

Het begijnenconflict van Bazel, bekend als “der Basler Beginenstreit” (1405), werd uitgelokt door een preek van de dominicaan Johannes Mulberg. Ook hij klaagde aan dat de begijnen hoofdzakelijk leefden van bedelen, wat hij als een privilege van de bedelorden beschouwde, waartoe uiteraard ook de franciscanen en dominicanen behoorden. Bovendien keurde hij het ten stelligste af dat de begijnen een habijt droegen. Hij argumenteerde dat zij zich zo op het niveau van de geestelijke orden plaatsten, hoewel zij een lekenstatus hadden. Dit conflict zou uiteindelijk het kerkelijk landschap in Bazel in twee kampen verdelen: aan de ene kant de bisschop, de seculiere geestelijken en dominicanen; aan de andere kant de franciscanen en de begijnen en begarden. Voor het begijnenconflict en de opdeling van het kerkelijk landschap was er een fundamentele onderliggende oorzaak. De zielzorg van de begijnen was grotendeels in handen van de franciscanen. Dat betekende dat zij ook instonden voor de lijkdienst en teraardebestelling van gestorven begijnen, met alle daar bijhorende financiële voordelen. Daardoor liepen de parochiepriesters inkomsten mis. Hun bezwaren maakten zij over aan de bisschop, bij wie ze gehoor vonden. Een regeling die voorzag dat de franciscanen een percentage van hun inkomsten uit begrafenissen zouden afstaan aan de parochiepriesters, bracht geen soelaas. Het begijnenconflict ging bijgevolg niet over het religieuze leven van deze vrouwen; zij betaalden eerder het gelag van de onenigheid tussen de diverse vertegenwoordigers van de plaatselijke geestelijkheid. De begijnen werden uitgewezen of verlieten Bazel spontaan. Gelukkig konden zij blijven rekenen op de steun van de adel en het patriciaat in de heerlijkheid Röttel, die in de buurt van Bazel lag en waarnaar zij massaal uitweken.

Vroegtijdige verdwijning van de begijnenbeweging in diverse steden van het Rijnland

Niet toevallig bloedde de begijnenbeweging in Keulen, Trier, Straatsburg en Bazel in de 15de eeuw quasi gelijktijdig dood. Veranderende kerkelijke en maatschappelijke denkbeelden aan de vooravond van een nieuwe tijd hadden een negatieve invloed op de beweging. De visie op het hiernamaals wijzigde: steeds minder stadsburgers deden een beroep op begijnen en orden voor dodengedachtenissen, waardoor hun inkomsten daalden. De stadsraden schakelden almaar minder begijnen in voor sociale hulpverlening. Geleidelijk verdween de adel uit de stadsraden, waardoor de begijnen belangrijke steunverleners verloren. Maar de

begijnenbeweging hervormde zich ook zelf. Heel wat conventen zetten de stap van niet-regulier naar regulier. Dat betekende dat zij zich aansloten bij de derde orde van de franciscanen of dominicanen en in de praktijk semi-religieuzen werden. Zij leefden dan weliswaar volgens de regel van de Heilige Franciscus of Dominicus, maar niet in kloosterverband. Zij verbleven zoals voorheen in hun conventen en behielden hun ongebondenheid. Hun zelfstandigheid bleef met andere woorden behouden, terwijl de orderegel het religieuze leven stroomlijnde.

In Keulen werden de niet-reguliere conventen geleidelijk omgevormd tot bejaardentehuizen voor voormalige dienstboden die door hun ex-werkgevers werden onderhouden of zich met een bedrag voor opname in een convent inkochten. Letha Böhringer (Universiteit Keulen) vermoedt ook dat mettertijd geen solvabele kandidaat-begijnen meer te vinden waren die zich financieel nog een plaats in een convent konden veroorloven.⁵ De steun voor de arme begijnen viel grotendeels weg aangezien, zoals al eerder vermeld, de gegoede burgerij geen dodengedachtenissen meer bestelde. Niet overal in het Rijnland was de toestand even prangend. In Speyer bijvoorbeeld werden in 1525 nog vier begijnenconventen (“*Gotzhuser*”) geteld.⁶

Het Bodenmeer

De hierboven beschreven ontwikkelingen gelden grotendeels ook voor het Bodenmeer en Beieren. Maar wij dienen tegelijkertijd rekening te houden met specifieke lokale kenmerken. In de gesprekken die ik had met Letha Böhringer, beklemtoonde zij sterk dat volgens haar de begijnen van het Bodenmeer-gebied geen raakpunten vertoonden met de begijnenbeweging in Noordwest-Europa, een visie die lang niet alle historici met haar delen. Het is in elk geval een feit dat de begijnen van het Bodenmeer nauwe banden onderhielden met de Italiaanse armoedebeweging, die al op het einde van de 12de eeuw inzette. Denken we daarbij aan de Heilige Franciscus en zijn voorlopers, de Waldenzen. De vraag of de begijnenbeweging aan het Bodenmeer daaruit is ontstaan of dat ze alleen maar door haar werd beïnvloed, konden historici tot nu toe niet eenduidig beantwoorden.

Een nauwkeurige analyse brengt toch enkele markante kenmerken met betrekking tot de Bodenmeer-begijnen aan het licht. Het woord “begijn” als zodanig was er onbekend. De religieuze vrouwen werden “*soror*” (van het Italiaanse “*sorella*”) genoemd, “*conversa*” (van “*convertere*”: zich omkeren of heroriënteren) of (arme) zuster. Ook de benamingen “*willige Arme*” (gewillige arme), “*devote*” en “*bidzuster*” waren gebruikelijk. Die laatste benaming maakt allusie op de taak van de begijn als voorbidster. De begrippen “*woudzuster*” en “*veldnon*” waren eveneens ingeburgerd. Zij verwezen naar de verspreiding van de begijnen op het platteland. De conventen werden *Sammung*, *Gotteshaus*, *Einung* of kluis genoemd. Typisch voor de begijnen aan het Bodenmeer was ook dat zij erg vaak op het platteland leefden en in mindere mate in de stad.

Aan de Bodensee kon op 90 plaatsen het bestaan van begijnenconventen worden aangetoond; vaak bestonden er meerdere op één locatie. In Konstanz konden er bijvoorbeeld 16 worden

geteld. Ook hier werden de begijnen tot omstreeks 1300 gerekruteerd uit de lagere adel en de gegoede burgerij. Na 1300 zijn er twee wezenlijke verschuivingen vast te stellen: de begijnenconventen waarin deze bevolkingsgroepen verbleven, werden in een tijdsspanne van zowat 25 jaar omgevormd tot nonnenkloosters, terwijl de vrouwen die aan hun begijnenbestaan trouw blijven, steeds minder in de steden terug te vinden waren, maar des te vaker op het platteland.

Die laatste verschuiving dient te worden gesitueerd binnen een bredere sociaaleconomische context. De plattelandsbevolking verliet omstreeks 1300 in groten getale de landelijke gebieden om haar heil te zoeken in de stad. Daardoor kwamen grote landbouwpercelen vrij die geschikt waren om verder te bewerken. Bovendien was een vorm van huisvesting al voorhanden die desgevallend nog verder kon worden uitgebouwd. Deze situatie kwam tegemoet aan de wens van de begijnen naar afscheiding. Op het land was het ook goed leven. De begijnen verkochten er de opbrengst van het werk van hun handen, zoals weefwaren. Zij konden daarenboven rekenen op de steun van de boerenbevolking in de vorm van aalmoezen en ook caritatief engagement bleef mogelijk, bijvoorbeeld in de ziekenzorg. Dat steeds meer boerenvrouwen zich tot de begijnenstand aangetrokken voelden, was een logische ontwikkeling. Tegelijkertijd leunde het leven in de begijnenconventen steeds nauwer aan bij het kloosterbestaan. Opmerkelijk was dat de drie geloften (gehoorzaamheid, kuisheid en armoede) werden afgelegd, wat neerkwam op eeuwige geloften. Dat de begijnen hun convent niet definitief mochten verlaten, druist in tegen de essentie van het begijnenbestaan en is typisch voor het Bodenmeer-gebied. Het is bekend dat vrouwen die hun gemeenschap de rug toekeerden, zich moesten instellen op represaillemaatregelen van de parochiepriesters: zij weigerden hen de sacramenten toe te dienen.

De hervorming van de begijnen- in echte kloostergemeenschappen hield ook verband met de beschikkingen van het Concilie van Vienne. De bisschop van Konstanz, Gerard IV, behoorde tot de tegenstanders van de begijnen en steunde daarvoor op de besluiten van het concilie om in 1317 te verordenen dat alle begijnen hun habijt dienden af te leggen en zich als gewone vrouwen moesten kleden en gedragen. De onderliggende reden van zijn ingrijpen was eens te meer van financiële aard: ook in Konstanz leed de seculiere geestelijkheid inkomstenverliezen, omdat de begijnen onder de zielzorg stonden van de bedelorden, die eveneens hun begrafenissen voor hun rekening namen.

Franken en Beieren

De begijnenbeweging werd op veel plaatsen in Europa gekenmerkt door een goed georganiseerd netwerk van gebedsgemeenschappen. De begijnen hielden van hun gebedsopdrachten registers bij: per convent noteerden zij op welke dag en in welke kerk op hen een beroep werd gedaan voor welke opdracht. Begijnen vervulden immers uiteenlopende taken binnen de doden- en zielzorg: begeleidsters van de begrafenisstoet en voorbidsters tijdens de lijkdienst, maar ook in de dagen en weken na de begrafenis en tijdens jaargedachtenissen.

In het Frankenland en Beieren stond de begijnenbeweging veelal in het teken van gebedsdiensten; de belangrijkste opdracht van de zusters was het dagelijks gebed voor het zielenheil van hun weldoeners. De begijnenconventen werden er “*Seelhäuser*” (zielenhuizen) genoemd en de begijnen “*Seelfrauen*” (zielenvrouwen), waarmee hun taak meteen expliciet was omschreven. Onder meer Würzburg en Regensburg beschikten in de 14de eeuw over talrijke zulke zielenhuizen. Omdat de stichters ervan gegoede burgers en vaak patriciërs waren, konden zij het zich veroorloven zich op diverse plaatsen tegelijk in de stad met memoriaalstichtingen te laten vertegenwoordigen en daarvoor een beroep te doen op meerdere religieuze gemeenschappen tegelijkertijd. Met de geloofsleer die de kerk verkondigde, promootte zij indirect de stichting van dergelijke instellingen: de middeleeuwse mens was doordrongen van de overtuiging dat het eigen gebed en dat van professionele voorbidders een krachtig middel was om zijn tijd in het vagevuur aanzienlijk in te korten. Men geloofde met andere woorden dat men vanop aarde het hiernamaals kon beïnvloeden. Dat betekende echter ook dat wie kapitaalkrachtig was en meer kon investeren in zijn zielenheil, sneller naar de hemel kon.

De zielenhuizen waren in bepaalde gevallen verbonden met de huiskapel in de woning van de stichter. Meestal drukte die zijn stempel op de statuten van een gemeenschap van zielenvrouwen. Dat was overigens het geval in vrijwel alle Europese conventen die met privékapitaal werden gesticht. Van Stefan Tundorfer und Leutwein, een patriciër in Regensburg, is bekend dat hij zich niet moeide met de organisatie van het leven binnen de gemeenschap van zielenvrouwen die hij had aangesteld. Wel hechtte hij er belang aan dat ook een kapelaan aan zijn privékapel was verbonden. Die leefde met andere woorden onder één dak met de zielenvrouwen. Om hen gerust te stellen, kreeg de kapelaan voor hij zijn intrek nam, de les gespeld: hij mocht de zielenvrouwen niet lastigvallen, geen venster laten inbouwen tussen zijn vertrekken en die van de zusters en hij moest de bouw van zijn vertrekken mee financieren.

Wij maken nog kort een vergelijking met de rol van de begijnen bij de dodendienst en de zielzorg voor de overledenen in Straatsburg. Daar was het gebruikelijk dat tijdens de jaargedachtenissen van hun weldoeners de begijnen met kaarsen in de hand biddend over hun graven gingen die onder de kerkvloer lagen. Dan zetten zij de kaarsjes op de vloer en bleven erbij zitten tot ze waren opgebrand. Bij de begrafenis van rijke stadsbewoners gingen zij zingend voor en naast de lijkst staan.

De situatie van de zielenvrouwen in Franken en Beieren was niet uniek in Europa. Voor de dodendienst werd overal en telkens weer een beroep gedaan op begijnen. Wel valt in deze regio de doorgedreven organisatie van de gebedsdiensten binnen het sociale stedelijke weefsel op. Bovendien vormen Franken en Beieren een uitgebreid en welomlijnd gebied in Duitsland waarbinnen gebedsdiensten voor de begijnen een specialisatie en vrijwel hun enige bron van inkomsten waren. Over dit aspect van de begijnenbeweging publiceerde overigens Hanna Hien een interessante doctoraats thesis.⁷

In de rand

Bij al deze historische beschouwingen zou men haast vergeten dat begijnen in de eerste plaats vrouwen waren en dat niets menselijks hun vreemd was. De volgende voorbeelden uit het dagelijks leven mogen dat illustreren.

De 15de-eeuwse statuten van het Mengoz Godshuis in Frankfurt-am-Main (Mengoz was de naam van de stichter) bepaalden dat het voor een begijn verboden was om zonder toestemming van de medebewoonsters of de oudste begijn 's nachts het convent te verlaten. Daarenboven mocht in het Rosenberger Convent, eveneens in Frankfurt-am-Main, geen man als gast worden uitgenodigd of feestvieren met de begijnen. Alleen priesters hadden toegang tot het convent om er hun herderlijke taak te vervullen. Diezelfde Rosenberger-gemeenschap was met betrekking tot het verlaten van het convent uiterst streng: als de begijnen niet in de kerk waren, dienden zij zich in het convent op te houden. In de stichtingsoorkonde staat ook te lezen: "In de kerk hoeven zij niet rond te kijken. Wereldlijke, onbenullige en begeerlijke dingen hoeven hen niet te interesseren." Het werd deze begijnen ook verboden te bedelen of andere personen in het convent onder te brengen. Maar paste men deze regels altijd even strikt toe? Volgens Martina Spies "werd Kette Snyder, die naar eigen woorden viermaal ongehoorzaam was geweest en het convent had verlaten, telkens weer door haar medezusters opgenomen."⁸ Geen genade was er voor een begijn van het convent Bonames in Frankfurt-am-Main: zij was in 1501 ingetrokken bij de plaatselijke pastoor. Haar medezusters argumenteerden dat zij net in een periode waarin de begijnen af te rekenen hadden met talloze vooroordelen van de stadsbevolking, aanleiding gaf tot versterking van de negatieve kritiek.

Het kon allemaal nog explicieter. In het Keulse convent Mommersbach Apollonia had de pater die al 39 jaar biechtvader was van het convent, een verhouding met de overste (Mutter). Terwijl zij het al een tijdlang verborgen hadden proberen te houden, kwam uiteindelijk toch de hele onverbloemde waarheid aan het licht toen zij samen een kind kregen. Helaas is het moeilijk vast te stellen of het convent op dat ogenblik nog steeds niet-regulier was of dat het intussen een regel had aangenomen.

De machtige kerkvorst kardinaal Albrecht von Brandenburg (1490-1545) stond aan het hoofd van het bisdom Mainz, dat zich tot in het oosten van Duitsland uitstreckte. Zijn residentiestad was Halle-an-der-Saale, die hij tijdens de Reformatie moest afstaan aan de gereformeerden. Zo verloor hij ook zijn memoriaalkerk in Halle. Zijn personencultus zette hij bijgevolg verder in de begijnenkerk, officieel de Heilig-Grafkerk van Aschaffenburg, die hij met waardevolle kunstwerken liet opsmukken, waaronder schilderijen van Lucas Cranach. Ook rijkelijke relikwieschrijnen gaf hij in opdracht. Omdat de kardinaal bij zijn overlijden in de rode cijfers zat, werd de inboedel van de kerk verkocht om zijn schulden gedeeltelijk te delgen. Meteen zette ook het verval van de kerk in. Het is tevens vermeldenswaard dat Agnes Pless, de laatste meesteres van het begijnenconvent Gondsroth, dat naast de kerk lag, de maîtresse was van de kardinaal. Omdat niemand haar na zijn dood kon beschermen, werd zij gearresteerd en werd het convent opgeheven.

Bij gelegenheid demonstreerden kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders ook hun minachting voor de begijnen. Niemand minder dan kardinaal Matheus Lang, aartsbisschop van Salzburg (1519-1540) en vertrouwde adviseur van keizer Maximiliaan I, kwam op het idee om zich ter gelegenheid van een carnavalsfeest in Augsburg als begijn te verkleeden en zich dansend in de menigte te gooien. Hij was wellicht overtuigd van het komisch effect dat van zijn originele vondst uitging. Deze anekdote geeft aan dat de begijnen in het zuiden van Duitsland maar weinig respect van hun geestelijke leiding te verwachten hadden en wellicht beter niet op hun steun konden rekenen. Om hun minachting uit te drukken, kunnen drie verzen volstaan, zoals ingenieur Schildknecht uit Brandenburg in 1652 bewees toen hij het volgende rijmpje dichtte:

Elke begijn in het hospitaal
Heeft haar eigen hoest en kwaal
Tot de dood haar wurgt eens voor allemaal.

Es hat ein jede Begine im Spittel
Ihren eigen Husten und ihr Qual,
Bis sie der Tod würgt allzumal.

Beginenfenster in Keulen. De begijnenbeweging kent momenteel in Duitsland een renaissance. Zij is gestoeld op pluralisme en respect voor de overtuiging van anderen. Het religieuze aspect geraakte op de achtergrond: katholieken leven nu samen met boeddhisten en atheïsten. Sociale opgaven zijn nog altijd actueel. In de huidige context betekent dit onder meer voor het begijnhof van Keulen steunverlening bij de integratie van vluchtelingen of activiteiten ter versterking van de band tussen ouders en kinderen. Aanvankelijk was het Beginenfenster de ontmoetingsplaats van Keulse begijnen en burgers in de stad. In 2013 konden zij hun intrek nemen in een nieuwbouw (begijnhof) in het stadsgedeelte Widdersdorf. Het devies van de Keulse begijnen luidt: "Een begijn? Met de twee voeten op de grond en een hand in de hemel." (foto: Paul Marchal)

Paul Marchal

Aanbevolen literatuur

Jörg Voigt, Bernward Schmidt, Marco A. Sorace (Hrsg.) *Das Beginnenwesen in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, Fribourg, Stuttgart, 2015. Bekende Duitse auteurs over het begijnenwezen behandelen elk een specifiek aspect van de beweging met de klemtoon op Duitsland.

Gabriele Witt. *Beginenhöfe. Die Stiftungen der Johanna und Margareta von Konstantinopel, Gräfinnen von Flandern und Hennegau*, Universität der Künste, Berlin.

https://opus4.kobv.de/opus4_udk/frontdoor/index/index.docId/10

Voetnoten

¹ SIMONS Walter. *Cities of Ladies, Beguine Communities in the Medieval Low Countries. 1200 – 1565*, Philadelphia, 2001, p. 49

² SPIES Martina. *Beginnengemeinschaften in Frankfurt am Main*, Ebersbach, 1997, p. 36

³ Zie BÖHRINGER Letha. *Kölner Beginen im Spätmittelalter – Leben zwischen Kloster und Welt*. In: *Geschichte in Köln 53*, Köln, 2006, p. 14 e.v.

⁴ GRUNDMANN Herbert. *Zur Geschichte der Beginen im 13. Jahrhundert*. In: *Ausgewählte Aufsätze*, Stuttgart, 1976, p. 219

⁵ BÖHRINGER Letha. T.a.p., p. 33

⁶ REICHSTEIN Frank-Michael. *Das Beginnenwesen in Deutschland*, Berlin, 2001, p. 340

⁷ HIEN Hannah. *Das Beginnenwesen in fränkischen und bayerischen Bischofsstädten*, Stegaurach, 2013

⁸ SPIES Martina. T.a.p., p. 50